

Mövzu 7: ÇAĞALIQ DÖVRÜNDƏ PSIXI İNKİŞAFIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Plan

- 1. Çağalıq dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətləri.**
- 2. Çağaların reflektor fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.**
- 3. Çağalarda hiss və duyğuların inkişafı.**
- 4. Çağalarda hissi qavramanın xüsusiyyətləri**

Ədəbiyyat:

1. Əmrahli L., N.Rzayeva, “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2010.
2. Əmrahli L. Məktəbə hazırlığın psixodioqnostikasi, Bakı, nərgiz, 2006.
3. Ə.Ə.Qədirov, N.Xəlilov “Yaş psixologiyası”, Gəncə,1999,(381s.)
4. N.Çələbiyev “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2005
5. Əlizadə Ə.Ə.Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi.Bakı.,1986
6. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül.Bakı.,2006
7. .Qaralov Z.İ.Tərbiyə 3 cilddə.Bakı.,2003
8. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası.Bakı.,”Nurlan”,2006
9. Валлон А. Развитие ребенка. М.: Гос.Изд. 1956
10. Венгер Л.А., Пилюгина З.Г. Воспитание сенсорной культуры ребенка. М.: Просвещение, 1988

1. Çağalığ dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətləri

Doğuş anından başlayaraq uşaq ana orqanizmindən fiziki baxımdan təcrid olunur. Dünyaya gəldiyi ilk anlardan onun hiss etdiyi ilk fiziki təsir – işıqdır. Uşaq işığı hələ ana bətnində olarkən hiss edir. Bununla belə, həmin dövrlə müqayisədə postnetal mərhələdə qarşılaşdığı işıq təbii olub daha güclü təsirə malikdir və uşaqa dözülməz təsir göstərir.

Bu təsir körpəni məcbur edir ki, gözlərini bərk-bərk yumsun. Bir-neçə saniyə sonra o havasızlıq hiss edir. Bu anda çağanın hərəkətləri sudan yenicə çıxarılmış balığı xatırladır. Əvvəlki qayda ilə, ana bətnindəki kimi nəfəs almağa çalışır, lakin ağ ciyərlər təbii oksigeni birbaşa almağa hazır olmadığından bu cəhdi alınmır.

Sinir sistemindəki mexaniki tənzimləmənin köməyi ilə ağ ciyərlər yeni, ontogenetik inkişaf üçün səciyyəvi olan tənəffs sisteminin fəaliyyəti işə düşür. İlk dəfə ciyərlərinə çəkmiş olduğu hava da əvvəlki kimi deyil. Bu hava sanki onun ciyərlərini yandırır.

Psixoloqlar belə anlarda havanın yeni tərkibinə görə uşağın ağ ciyərlərinə təsirini kəskin tüstünün yaşlı adamların ciyərlərinə göstərdiyi təsirə - göynərtiyə bənzədirlər. Ona görə də özünüqoruma refleksi çağanın ikinci dəfə nəfəs almasını əngəlləyir. Yalnız havasızlıq və özünüyaşatma cəhdi onu yenidən havanı udmağa məcbur edir. Yenidən havanı udaraq tədricən buna alışır. Reflekslər tədricən çağanın hərəkətlərini nizamlayır. Fərdin gözü ilə birgə dünyaya gətirmiş olduğu bu reflekslər, instinktiv qüvvələr bioloji tələbatlar formasında özünü göstərərək onun ətraf mühitə alışmasına kömək edir.

Ətraf aləmin uşaq tərəfindən fəal dərk edilməsi ilk tanışlıqdan başlayır. Postnetal inkişafın 5-6 aylığından o, ətraf aləmin elementlərini manipulyasiya yolu ilə «təhlil edir». Kənar cəhdlər gözləmədən özünün qeyri-ixtiyari hərəkətləri ilə obyektlərə tərəf can atır. Beləliklə, mühitin xüsusiyyətlərini öz maraqlarına görə mənimsəyir, fərdi təcrübə qazanır. Bu, psixologiyada «*hissi təcrübə*» adlanır.

Uşaq əvvəl öz bədəninin tədqiq edir, lakin tədqiq etmə birdən-birə baş vermir. İlk növbədə əlləri ilə tanış olur. Əllərini dili, dodağı, dərisi ilə hiss edir. İlk günlər əllərini yumruq halında sıxaraq ağızına aparıb sorur. Sonralar əllərini gözləri ilə izləyir, sanki

müşahidə edir. Bunların ardınca əzələ hissi, kinestetik duyğuların köməyi ilə əllərin hərəkətlərini istiqamətləndirməyə çalışır.

3 aydan sonra nəyi isə almaq cəhdi göstərir. Əllərlə yanaşı bədən əzələlərinin eyni istiqamətə yönəlməsi müşahidə olunur. Sonra ayaqlarını tədqiq edir. Arxası üstə yatarkən yuxarı qalxmış ayaqlarını kənar obyekt kimi izləyir, əlləri ilə toxunur, yoxlayır, onunla oynaqlayır, ancaq dərk etmir ki, bu, onun öz ayağıdır.

Körpənin öz bədəninin ayrı-ayrı üzvlərini tədqiq etməsi cəhd etmə və müdafiə refleksləri ilə müşayiət olunur. Tədricən toxunma və müqavimət göstərmə refleksləri də aydın müşahidə edilir. Q. Qəfədinq uşağın bu reflekslərlə yaranan hərəkətlərini öz quyruğunun ardınca fırlanan itin hərəkətinə bənzədir. 1 yaşlı uşaq öz ayağına yemək təklif edir. Güzgüdə özü ilə danışır. Belə hərəkətlər zəminində öz orqanlarını yad obyektlər kimi qəbul edərək onlara maraqla yanaşır, manipulyativ hərəkətlərlə öyrənir.

Hər bir incə hərəkət həmin orqanın onun özünə məxsus olması hissini gücləndirir. Əgər çağalıqda o bilmədən dırnaqları ilə üz-gözünü cırırdısa, 1 yaşda artıq nəinki öz orqanlarına, özünə aid olan əşyalara belə qayğı ilə yanaşır, onları qorumağa çalışır. Psixoloqlar hesab edirlər ki, körpənin öz orqanlarını tanımasında və mənimsəməsində ağrı refleksi mühüm rol oynayır. O, öz orqanlarına xətər yetirərkən bu reflekslər özünümüdafiə reflekslərini oyadır. Ağrıya qarşı yeni, ehtiyatlı hərəkət elementləri əmələ gəlir. Beləliklə, reflekslər özünütanımada uşağa yardım edir.

Həyatın ilk dövrlərində psixikanın ayrı-ayrı elementləri arasındakı fərqi müəyyən etmək çətindir. Uşaqda hərəkət məqsədi haqqında təsəvvür olmadığından instinktiv hərəkətlərlə psixi hadisələr bir-birindən seçilmir. Bioloji tələbatlar müxtəlif hissələr formasında: razılıq, narazılıq, hərəkətə çağırış kimi özünü göstərir. Bu halda uşaq fəallaşır, öz enerjisini oyanmış tələbatların ödənilməsinə sərf edir.

Sosial həssaslığın inkişafında dərk edilməmiş, anlaşılmayan təəssüratlar mühüm rol oynayır. Anlaşıqsızlıq bununla bağlıdır ki, yaranan yeni təəssürat şüura xüsusi hal kimi daxil olmur. Tənəffüs, damar, əzələ sisteminin və qida orqanlarının qıcıqlanması ilə birgə hərəkətə gəlir. Onu başqa təsirlərdən fərqləndirmək çətindir. Bu zaman uşaq nə istədiyini başa düşmür. Səbəbləri aydınlaşdırana qədər müxtəlif hallar keçirir. Bu hallara gah aclıq, gah yuxusuzluq, gah da yorğunluq kimi yanaşır.

İlk anda onu başa düşmək yaşlılar üçün də çətinidir. İnsan dolayı tələbatlarla belə halların təsirini yox etməyə çalışır, lakin həmişə buna nail ola bilmir. Yalnız son nəticədə müəyyən psixoloji əhval-ruhiyyə formalaşır. Məsələn, paxıllıq hissi özünün ilk çağlarında başqalarına qarşı ya sonsuz istək, ya da nifrət hissi kimi təzahür edir. Yaşlıların həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhəbbət hissi də belədir.

Beləliklə, uşağın reflektor fəaliyyəti bir sıra təbii imkanlara, eləcə də qazanılmış əqli funksiyalara əsaslanır:

✓ çağanın psixikasının əsasında duran, reflektor mexanizmi hərəkətə gətirən beyin, sinir sistemi;

✓ hisslər, emosiyalar və idrak prosesləri.

Zaman keçdikcə bu sadə proseslər daha mürəkkəb, assosiativ əlaqələrlə şərtlənən koqnitiv əməliyyatlarla əvəzlənir.

2. Çağaların reflektor fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Yaşlılarla uşaqların dünyanı anlamaları arasında fərq var. Həmin fərq özünü, ilk növbədə, hərəkətlərin şüurlu tənzimində göstərir. Elmi psixologiyanın yarandığı 200 ilə qədər olan dövrdə insanın şüurlu fəaliyyətinin həyatın ilk günləri ilə əlaqələndirmək cəhdləri çox olub. Ancaq inandırıcı dəlillər isə əldə edilməyib. Bu baxımdan çağaların reflektor fəaliyyəti haqqında XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçılar Helmhols, Müllər, Brenşteyn, Flürans, Şerrinqton, Veber, Köler, Koffka və s. tərəfindən irəli sürülmüş empirik nəzəriyyələr indi də aktuallığını itirməyib. Onların gəldikləri nəticələrə görə, həyatın ilk ayları psixologiyada reflektor fəaliyyət dövrü kimi səciyyələndirilir.

Reflektor hərəkətlər üçün anadangəlmə avtomatik reaksiyalar xarakterikdir. Məsələn, asqırma, əsnəmə və s. Onlar tez bir zamanda gərginliyi azaldır. Asqırma zamanı orqanizmdən çıxan enerjinin sürəti saniyədə 400 metrdir. Bu prosesi dayandırmaq cəhdi burun membranına zərbə yetirə, qanaxma yarada bilər. Bununla belə, insan hər gün bu təhlükəni yaşayır. Reflektor fəaliyyət, həmçinin yuxu, cinsi həvəs, aclıq kimi tələbatların ödənilməsi zərurəti zamanı da baş verir.

Hər bir reflektor hərəkət, impuls, reaksiya daxili aləmdə baş verən fizioloji proseslərlə şərtlənir. Onları hisslər və instinktlər yaradır. Uşağın reflektor fəaliyyətinin mahiyyətini də hissi fəaliyyət təşkil edir. K.Koffka, K.Büler və s. fikirlərinə görə, yeni doğulmuş uşağın həyatı sanki, bitkini xatırladır. O, qədim insan beyninin imkanları ilə yaşayan varlıqdır. Sevinc, ağrı, nəmişlik və s. bu kimi hissləri instinktiv olaraq tənzimləyir. Müxtəlif reflekslərin köməyiylə beyin mərkəzlərinə ötürülən bu hisslər uşağı emosional hala gətirir, ağlama, narahatlıq baş verir.

K.Koffka həyatın ilk günlərində uşağın sensor fəaliyyətini ayrı-ayrı fenomenlər fonunda təsvir edir. Eyni xarici situasiyanın fenomenal məzmunu müxtəlif ola bilər. K.Büler və G.Gemçer bu problemi təhlil edərək 1 yaşa qədər uşağın psixi fəaliyyətini: *yuxu, qidalanma, gümrahlaşma, mənfi reaksiyalar, məqsədsiz hərəkətlər, eksperimentləşdirmə (uşağın özünün axtarıcılığı, tədqiqedici fəaliyyəti)* və s. kimi səciyyələndirirlər.

Refleks maşınabənzər qaydalarla işləyir. Onun hərəkət mexanizmi fiziologiya tərəfindən öyrənilir. Psixologiyada reflektor fəaliyyətin öyrənilməsinə səbəb psixi fəaliyyətin izahedilmə zərurəti ilə izah olunur, çünki müxtəlif əzələlərin eyni anda işlədiyi zaman özündə mürəkkəblik və tərkib bütövlüyü ifadə edən reflekslər psixi hadisələrin əsasında durur. Psixi hadisələr bioloji hadisələrdən fərqlənir. Bu baxımdan, psixologiya qazandığı nailiyyətləri heç də genetika, tibb, kimya və s. elmlərlə müqayisə edə bilməz, çünki insanın psixikasında tədqiq edilməmiş sahələr saysız-hesabsızdır.

Həyatın ilk günlərində uşağın ətraf aləmə münasibəti kompleks halda özünü göstərir. İlk aydan başlayaraq sürətlə differensiallaşma gedir. Hər bir tələbat üçün yeni komplekslər əmələ gəlir. Bir yaşında uşaq artıq özünün aclıq, yuxusuzluq, ağrı, qorxu və s. hissləri haqqında müvafiq komplekslərlə yaşlıya məlumat verir. A.Vallon bu sahədə aparılmış tədqiqatları təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, komplekslər dərin intim reaksiyalarla tənzimlənir

Çağalarda qıcıqlanmanın inkişaf xarakteri

Cədvəl 2.1.

Gün və tə	Yeni müşahidə olunan hisslər	Tədqiqatçı
Təbəssüm		
3-cü gün	Burnunu qıdıqladıqda	Ament
5-ci gün	Qulağı qıdıqladıqda	Dearborn
28-ci gün	Əmziclə burnuna toxunduqda	Blanton
28-ci gün	Əllə çubuğu tutma cəhdi	Mayor
4-cü gün	Isti vannaya qoyarkən	Mayor
6,7,9-cu gün	təbəssüm Yaxşı əhval-ruhiyyə	Boldvin
27-ci gün	Əmmədən sonra rahatlıq	Preyer
5-ci həftə	Əmmədən sonra mürgüləmə	Moore
5-ci həftə	Yuxudan sonra yaxşı əhval	Sinin
8-ci həftə	Yağla massajdan sonra yaxşı əhval-ruhiyyə	
Diqqət		
10-cu gün	Ananın söhbətlərinə diqqət	Valentin
13-cü gün	Parlaq işığa diqqət	Blanton
16-cı gün	İşığa düşən kölgəyə diqqət	
6-cı həftə	Yüksək səsə diqqət	Darvin
20-ci gün	Gülərzüzlü sifətə diqqət	Moore
28-ci gün	Danışığ və mimikaya diqqət	Tideman

2-ci ay	Yaşlının təbəssümünə diqqət	Cones
45-ci gün	Pantomimikaya diqqət	Piaget
5-ci həftə	Mülayim baxışlar	Moore
6-cı həftə	Ananın görünüşünə diqqət	Darvin
7-ci həftə	Yaşlının ona toxunmasına, oyun situasiyasına, ananın həzin pıçıltısına, gülər üzünə, səsli oyuncaqlara diqqət	Dearborn

Normal emosional vəziyyət ümumilikdə çağanın həyat və sağlamlığı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müxtəlif emosional reaksiyalar uşağı fəallaşdırmaqla dinamik inkişafı təmin edir. Bioloji və fizioloji proseslərin, son nəticədə isə psixoloji proseslərin ahəngdarlığını şərtləndirir.

☞ Affektiv aləmin formalaşması

Uşağın affektiv aləminin məzmunu onun təbii imkanlarından biri olan hissələrin məzmunu ilə bilavasitə bağlıdır. İnstinktlər və tələbatlar kimi hissələr də filogenetik inkişafın məhsuludur. Hansı amillərlə əlaqələndirilməsindən asılı olmayaraq uşağın affektiv sferasının əmələ gəlməsində, sosial təcrübəyə yiyələnməsində hissələrin rolu böyükdür.

İnsanın emosional sferasını əhatə edən affektiv aləm – onun ətraf aləm reallıqları haqqındakı təəssüratları və özünün – özünə münasibətinin uyğunluğu ilə izah olunur. Bu sfera uşaq hələ ana bətnində olarkən formalaşmağa başlayır və uşağın emosional vəziyyətini səciyyələndirir. Emosional vəziyyət fərdin elə psixoloji halıdır ki, o, emosional təsirlərlə, reaksiyalarla idarə olunur, psixi aləmi bütünlüklə əhatə edir.

Çağaların emosional sferasının, affektiv aləminin ilkin və əsas tələbatı – ünsiyyət tələbatıdır. Bu tələbat digər fiziki tələbatlar kimi anadangəlmə mövcuddur. Uşağın emosional ünsiyyətinin, münasibətinin çatışmazlığı onun psixoloji sağlamlığı üçün təhlükə

yarada bilir. Çağalığ dövründə affektiv aləmin inkişafında ən böyük uğur “canlanma kompleksi»nin əmələ gəlməsi ilə izah olunur. Bu, 2 aylıq uşağın bütün bədənini ilə qarşısında duran yaşlıya doğru can atmasıdır.

Hissi qavrama, hər şeydən əvvəl, uşağın yaşlılarla ünsiyyəti zəminində formalaşır. Bu münasibətlərin məzmununu onun ətraf aləmdə qavradığı obyekt və hadisələrə münasibətini müəyyən edir.

İnsanlara qarşı həssas, qayğıkeş münasibət bütün insani hisslərin əsasında durur. Körpəlik yaşından başlayaraq uşaqda sosial həssaslığın əsasını qoyan ana-övlad münasibəti ən ülvə, nəcib, incə, emosional çalarlara malikdir. Uşağın, eləcə də digər ailə üzvlərinə münasibəti həyatın sonrakı mərhələlərində emosional-iradi aləmin, xarakterin, mənəviyyətin formalaşmasına ciddi təsir göstərən: sosial həssaslıq, qayğıkeşlik, səmimilik, mehribançılıq, xeyirxahlıq, cavabdehlik, məsuliyyət, borc kimi hisslərin əsasında durur.

3. Çağalarda hiss və duyğuların inkişafı

Duyğu analizatorlarının inkişafı. Uşaq hələ ana bətnində olarkən onun bir sıra duyğu analizatorları, məsələn, eşitmə, dadbilmə, iybilmə, taktil sistemi formalaşmış olur. Səsi, hərarəti, kinestezik, emosional təsirləri, təzyiqli hiss edir. Buna görə də dünyaya gələn ilk anlardan həmin duyğu analizatorları daha aktiv fəaliyyətə başlayır. Səsi eşidir, işığı hiss edir, təzyiqli, mexaniki təsirlərə reaksiya verir və s.

Anadan normal doğulmuş uşağın çəkisi orta hesabla 3-3,8 kq, boyu 40-65 sm, bədən quruluşu qeyri – mütənasib olub başı iri, bədən hissəsi uzun, ayaqlar qısa, beyin kütləsi 340-400 q olur. Beyin çəkisinin ilk iki aylıq artım sürəti həyatın sonrakı mərhələləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir.

Yeni doğulmuşların ***eşitmə orqanı*** tam inkişaf etmiş vəziyyətdə olsa da orta qulaq nahiyəsində toplanmış selikli maddə tam modallığı ilə lazım olan qıcığı qəbul etməyə imkan vermir. 5-6 gün ərzində həmin maye tədricən orqanizmə sorulur. İkinci həftədə eşitmə orqanında səsə qarşı reaksiya vermənin sürəti artır. 2 aylıq uşaqda belə reaksiyaları müşahidə etmək mümkündür.

Görmə duyğusunun inkişafı uşağın bir obyektə doğru səmtləşməsi ilə səciyyələnir. Görmə orqanı bir həftədən sonra göz fəaliyyətini tənzimləyir. Bu, görmənin itiliyinin artması ilə bağlıdır. Yeni doğularkən uşaq hələ görmə qabiliyyətinə malik olmur. 2 ay ərzində gözlərin uzlaşma hərəkəti təkmilləşir. O, tədricən başını, müəyyən dərəcədə isə bədənini işıq (enerji) mənbəyinə doğru çevirməyə cəhd göstərir. Gözlərin uzlaşmış hərəkəti 20 gündən sonra əmələ gəlir.

Taktil duyğulardan toxunma duyğusuna uşaq hələ filogenezdə əldə olunmuş sosial təcrübə əsasında malik olur. Bu, şüuraltı formada qorunub saxlanılan hissələrin assosiasiyası, yaxud instinktiv qavrama kimi izah olunur. İlk günlərdən uşaqda kənar təsirlərlə yaranan fəal reaksiyalar da bu duyğularla bağlıdır. Dərisinə toxunduqda bədən dartılır, əzələlər gərginləşir, müdafiə refleksi müşahidə olunur.

Lamisa duyğuları birinci ayın sonunda konkret hərəkətlərlə səciyyələnir. Onun ovcunun içərisinə qoyulmuş barmağı, əşyanı sıxır.

Çağalarda **iybilmə və dadbilmə duyğuları** zəif olur. 40 gün ərzində onlar tədricən formalaşaraq sadə reaksiyalarla təzahür edir. Öz anasını digər insanlardan iyinə, enerjisinə görə fərqləndirir. Daha tez yaranan dadbilmə duyğusu ona spesifik qidanı - ana südünü uşaq qidalarından fərqləndirməyə imkan verir.

Uşaqda duyğu analizatorlarının inkişafı hərəkəti-motor fəaliyyətlə müqayisədə sürətlə gedir. İnsan digər canlılardan fərqli olaraq əvvəl şüura, sonra isə dayaq-əzələ hərəkətlərinə yiyələnir.

Güzəran psixologiyasında çağaların 40 gün ərzində ciddi karantində saxlanılmasına yönəldilmiş bir çox adət-ənənələr yaranmışdır. Bu dövrdə uşaq orqanizminin müdafiə imkanları zəif olduğundan bu qaydaların tətbiqi lazım gəlir. Hazırda isə tibb elmində çox böyük nailiyyətlər əldə edilmiş, müxtəlif vasitələrlə uşaqda xəstəliklərə qarşı immunitetin yaradılması təcrübəsi yaranmışdır, lakin bu dövrdə uşaqların psixoloji müdafiəsi ilə bağlı eyni fikirləri söyləmək olmaz.

Çağalığın başa çatması psixi inkişafda gedən bir sıra dəyişmələrlə müşahidə olunur. Hər şeydən əvvəl idrak proseslərinin fəallaşması, bu zəmində uşaqda müşahidə olunan elementar hərəkəti komplekslərdir.

2 aydan sonra uşaqda görmənin mərkəzləşməsi baş verir. 15 sm məsafədə yerləşən, xüsusilə hərəkət edən cisimlər üzərində nəzərlərini saxlayır. Parlaq rənglər uşağa daha tez təsir göstərir və onların diqqətini cəlb edir. Son dövrlərin tədqiqatları bunu rənglərin enerji yükü və uşağın enerji yükü arasındakı asılılıqla əlaqəli olduğunu göstərmişdir. Bu dövrdə çağa ananın və s. yaxın adamların səsinə «münasibət» bildirir. Reaksiyasını müxtəlif əzələ hərəkətləri, səşçıxarma ilə büruzə verir. Sanki baxışını çevirməyə, səs mənbəyini axtarmağa çalışır. 2 aydan başlayaraq lamisə duyğuları görmə və eşitmə duyğuları ilə əlaqəyə girərək assosiasiya yaradır.

Duyğuların inkişafı qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Hər hansı duyğu analizatorunda baş verən pozuntu digərlərinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Çağalığ dövrü, həmçinin ilk şərti reflekslərin yaranması, yaxud buna hazırlıq dövrü kimi qiymətləndirilir. Məhz bu reflekslərin yaranması uşaqda şüurlu hərəkətlərin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Həmin reflekslər əmizdirmə vəziyyətinə (bədənin məkanda vəziyyəti), müddətinə, şəraitə, fiziki təsirlərə və s. görə fərqləndirilir.

Psixi proseslər insanın beyin mərkəzlərində əmələ gələn müxtəlif xarakterli fizioloji və bioloji hadisələrin nəticəsi olaraq baş verir. Bu hadisələrin böyük bir hissəsi *idrak prosesləri* adı altında qruplaşdırılır. Onun əsasında hissi təcrübə dayanır. İdrakın ilkin mənbəyi insanın həyatı təcrübə, müşahidə yolu ilə inkişaf etdirdiyi hissi təsəvvürlərdir.

Təsəvvürləri əşyaların, hadisələrin obrazları, xassələri, elementləri yaradır. Əşyalarla təmasda olmaq, hadisələrdə iştirak etmək təcrübəsi nə qədər zəngindir, təsəvvürlər də bir o qədər zəngin olur. Hissi təsəvvürlərin aydınlığı, anlaşılıqlığı, yaş psixologiyasına uyğunluğu onun davamlılığının mühüm şərti olmaqla qavrayış materialına çevrilməsinə zəmin yaradır. Bu tələblərə cavab verməyən hissi təəsüratlar psixikanın materialına çevrilə bilmir.

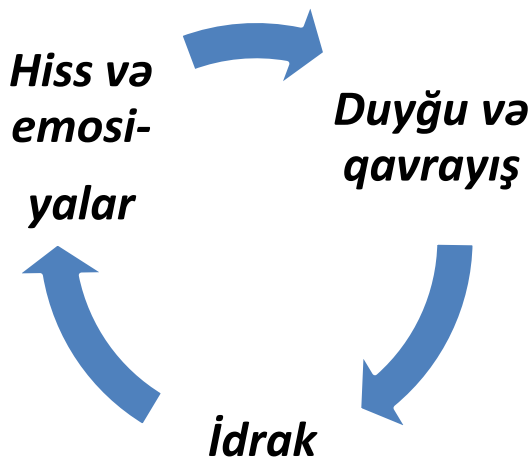
İdrakın *hissi və məntiqi* olmaqla iki səviyyəsi ayırd edilir. Ətraf aləmin obyekt və hadisələri bu istiqamətlərdə, vasitəli və vasitəsiz formalarla idraka təsir göstərir. Beyin mərkəzlərində baş verən psixi prosesləri qidalandırır. İdrak, hissi təsirləri birbaşa, vasitəsiz sintez edir. Bu, duyğuların köməyi ilə baş verir. Məsələn, dovşan-görmə, musiqi-səs, qida-dad duyğuları ilə qavranılır. Görmə, eşitmə, dad, iybilmə və toxunma

duyguları vasitəsilə obyektlər haqqında məlumatlar əsasında yekun qərar qəbul edilir: «yaxşıdır», «pisdır», «dadlıdır», «zərərlidir» və s.

İdrakın məntiqi səviyyəsi həyat təcrübəsinin nəticəsi olaraq əmələ gəlir. İlk dəfə kirpi görünən uşaq onunla topla olduğu kimi davranır, əlinə almaq istəyir. Tikan batdıqda əlini geri çəkir. İkinci dəfə kirpi ilə rastlaşdıqda bu səhvini təkrarlamır, onunla ehtiyatlı davranır. Yaxud, ilk dəfə ilanla rastlaşan uşaq qorxu hissi keçirməyə bilər. Bu heyvanın xarici görünüşü körpəyaşlı uşaqda vahimə yaratmır. Yaşa dolduqca ilan haqqında aldığı məlumatlar, təcrübədə üzləşdiyi hadisələr onu ilanla ehtiyatlı davranmağa vadar edir. Kirpinin və ilanın tədqiqində duyğu orqanı məntiqi idraka birbaşa kömək edə bilmir. Yalnız məntiqi təhlil yolu ilə nəticə əldə olunur.

Hissi idrak - **duygudan** başlanır. Onun əsas funksiyası uşağın ətraf aləmin obyekt və hadisələrinə münasibətini müəyyən etməkdir. O, davranışda görünür, lakin davranışın təşkilatçısı funksiyasının mühüm hissəsi hissi təcrübənin nəticələri ilə ölçülür. *Hissləri duyğulardan fərqləndirən əsas cəhət onun hafizə materialına çevrilə bilməsidir.* Bu baxımdan duyğuların imkanları daha məhduddur. Problemə daha əhatəli yanaşsaq, duyğular keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalaraq hissi elementlərə çevrilir.

İdrak proseslərinin başlanğıc mərhələsi hesab olunan duyğular emosional boyaya malikdir. *Duyğuların emosionallığı sadə təəssüratlara, hissələrin emosionallığı isə məntiqi nəticəyə əsaslanır.*

Şəkil 2.2. İdrakın hissi və məntiqi səviyyəsi

Pedaqoji prosesdə duyğuların və hisslərin eyniləşdirilməsi hallarına çox təsadüf edilir. Bilmək lazımdır ki, onlar eyni prosesin iştirakçısı olsalar da, məzmununa görə bir-birindən fərqlənirlər. Dərketmədə onların rolu və yeri fərqlidir.

Duyğularla müqayisədə hisslər daha mürəkkəb psixi proseslərin nəticəsi olaraq əmələ gəlir. Onların zənginliyi isə duyğuların emosional məzmunundan çox asılıdır. Görmə duyğusu-görmə hissi, hərəkət duyğusu - hərəkət hissi yaradır. Obyektlərin qavranılmasında iştirak edən analizatorların say çoxluğu hissi qavramanı asanlaşdırır. Onun nəticələri daha etibarlı olur. Bu baxımdan uşaq psixologiyasında hissi tərbiyə prosesində duyğu analizatorlarının fəallığının və qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi əsas şərtlərdən biri kimi irəli sürülür.

4. Çağalarda hissi qavramanın xüsusiyyətləri

Ümumilikdə duyğular xaotik rəngarəngliyə malikdir. Onun müəmmalı cəhətləri də müxtəlif elm sahələrinin predmeti ola bilməsi ilə izah edilir. Hissi duyğu: tənəffüs və ürək-damar sistemləri, həzm orqanları, müvazinət, əzələ qıcıqlayıcılarının qarşılıqlı əlaqəsi fonunda baş verir. Bu prosesdə daxili (fiziki bədən) və xarici (fiziki bədənin enerji örtüyü, aurası) funksiyalar uzlaşır. Hisslər belə qarşılıqlı reaksiyaların katalizatoru rolunda çıxış edir.

Hissi duyğuların necə əmələ gəlməsi sahəsində aparılan ilk psixoloji tədqiqatlar, eləcə də müasir neyrocərrahiyyənin nailiyyətləri bu prosesin fizioloji mexanizmi haqqında eyni nəticələri göstərir. Belə ki, *hissi duyğu baş beyin qabığı və digər orqanlar arasında əlaqə yaradılması yolu ilə əmələ gəlir.*

İnsan fərdiyyətinin inkişafı nəhəng psixoloji hadisələrin sintezinin nəticəsi olaraq baş verir. İnkişaf prosesində uşaqda əmələ gələn təəssüratlar hissi təcrübənin təəcüb doğuracaq dərəcədə harmonik nümunəsini yaradır. Əvvəlcə o, dünyanı özünün sadə hərəkətləri, manipulyativ-perseptiv fəaliyyəti vasitəsi ilə öyrənir, özünün daxili imkanlarını, tələbatlarını mühitə uyğunlaşdırır. Onun fəaliyyətinə tədricən tələb və nəzarət artır. Yaşlıların söz siqnallarına görə səmtləşməklə yeni obrazlar, surətlər, yönəlişlər kompleksi ilə üzləşir. Bu zəmində yeni fəaliyyət imkanlarına yiyələnmək üçün özünü

istiqlamətləndirir. Ətraf aləmdə ona təqdim olunan hərəkət, obraz və simvolik nümunələrə uyğun olaraq öz münasibətini tənzimləyir. Hissi təcrübənin yeni-yeni elementləri meydana gəlir, affektiv aləm formalaşır. Bu prosesdə duyğuların rolu xüsusilə diqqət çəkir.

Hissi qavramanın baş verməsində diqqət çəkən mövzulardan biri də uşağı əhatə edən mühitdəki mədəni təsirlərdir. Bu təsirlər hissi aləmə nüfuz edir. Uşağa nəyin necə təsir göstərməsindən asılı olmayaraq bütün proseslər, dərkətmə hadisəsi xaricdən-daxilə - *interiorizasiya* və daxildən xaricə - *eksteriorizasiya* prinsipinə əsaslanır.

Psixoloqlar hissi təcrübənin əhəmiyyətini uşağın affektiv aləminin formalaşmasındakı roluna görə yüksək qiymətləndirirlər. Ontogenezin yuxarı mərhələlərində uşağın yaşlı və yaşidlara münasibəti onun keçmiş həyat təəssüratları, xüsusilə çağalıqda formalaşmış emosional təəssüratlarla sıx bağlı olur. Emosional hafizənin belə üstünlüyü məktəbəqədər yaş dövründə özünü xüsusilə qabarıq şəkildə göstərir. Məhz bu cəhətə görə onlar reallığı qiymətləndirərkən yanılır, xarici əlamətlərə üstünlük verirlər.

Uşağın ətraf aləm obyektlərinə münasibəti də hissi təcrübənin tərkib hissəsinə daxildir. Onlar daha çox məlumat aldıkları deyil, daha çox təmasda olduqları obyektlərə həssaslıq göstərir. Həmin obyektlərlə davranış variantı seçmək uşaq üçün çətin olmur.

Ən maraqlı cəhət isə burasıdır ki, məktəbəqədər yaşlıların obrazlar, təsəvvür və hərəkətlər haqqında anlayışlarının məzmunu onların həyat təcrübəsini üstələyir. Onlarda anadan olduğu andan başlayaraq mimik, pantomimik təəssüratlar, emosional təcrübə yaranmağa başlayır. Bir çox psixoloji mənbələrdə emosional təcrübənin zənginliyi uşağın həyat təcrübəsi, onu əhatə edən insanların affektiv aləminin zənginliyi ilə əlaqələndirilir. Odur ki, uşağın emosional təcrübəsinin inkişafı və tərbiyəsi onun fərdi imkanlarına müvafiq qurulmalıdır.

Uşağın emosional təcrübəsi «mən-təsəvvür»dən də asılı olub ondan kənara çıxma bilmir. Özü haqqında təsəvvür edə bilmədiklərini başqalarına şamil etmək onlar üçün çətinidir. Bununla belə, hərəkətlərin emosional xarakterini hiss etmək və qavramaq, münasibət bildirmək, fikir söyləmək imkanına malikdirlər. Məsələn, artıq məktəbəqədər

yaşın sonunda uşaqlar bədii əsərlərin, cizgi film qəhrəmanlarının xarakterini, yaşlı və yaşıdların rəftar və münasibətlərini təhlil edir, tənqidi fikirlər söyləyirlər.

Çağalarda hissi təcrübənin yaranmasının və zənginləşməsinin hərəkətverici qüvvələrindən biri də ünsiyyət tələbatının ödənilməsi, hərəkəti fəallığın təmin olunması, müsbət psixoloji iqlimdir. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, tələbatların ödənilməsi tərtibi affektiv aləmin formalaşmasına dinamik təsir göstərir.

☞ Duyğu analizatorlarının inkişafı

Eşitmənin inkişafı. Hələ 2 aylığında ananın nəvazişli səsi körpəni sakitləşdirir. 2-3 aylığında uşaq başını səs mənbəyinə çevirərək onun istiqamətini qavrayır. 3-4 aylığında bir sıra uşaqlar laylaya, musiqiyə emosional tərzdə: təbəssüm, canlanma, razılıq və s. emosiyalarla cavab verirlər. İ.Sultanova bildirir ki, 3-4 aylıqdan başlayaraq uşaqlar tanış səsləri və melodiyları yad səslərdən və melodiyalardan fərqləndirirlər. Bunun səbəbi uşaqlarda tanış səsə və melodiya qarşı şərti refleksin yaranması ilə izah oluna bilər. Uşağa uzun müddət eyni qıcıqlandırıcılar eyni qaydada təsir edərsə və uşaq bu reaksiyalara eyni qayda ilə cavab verərsə, beyin qabığında bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edən oyanma və ləngimə ocaqları yaranır. Uşaqlarda yaranmış bu dinamik stereotipin əsasında onlar müəyyən vaxtda, müəyyən vəziyyətdə yatmağa alışır.

Daha sonralar onlar nitqin tonunu, ritmini, emosional məzmununu, quruluşunu ayırd edirlər. 1 yaşın sonunda nitqin səs tərkibini anlama başlayır. Bu proses uşağın özünün nitqinin inkişafı ilə paralel gedir. Hələ danışmaq qabiliyyətinə malik olmasa da, nitqə hazırlıq sahəsində o potensial imkanlara malik olur. Belə ki, 1 yaşlı uşaq artıq saiti samitdən fərqləndirə bilər.

Görmənin inkişafı. Eşitmə həssaslığı ilə müqayisədə görmə həssaslığı bir qədər ləng inkişaf edir. 2 aylığında parlaq rənglərə qarşı həssaslıq artır. Yeni doğulmuşlarla müqayisədə rənglərə qarşı həssaslıq, hərəkəti reaksiyalar sürətlə artır. 5 aylıq uşaqlar rəngləri fərqləndirir. A.Lyublinskayanın araşdırmaları göstərir ki, 5 aylıq uşağın rənginə, formasına və s. sensor əlamətlərinə görə “sevimli oyuncağı” olur. Müxtəlif parlaq əşyalara maraqlı göstərilir.

☞ İdrak proseslərinin inkişafı

Çağalığ dövründə ən tez inkişaf edən idrak prosesi **duygulardır**. Bu, baş beyində gedən bir sıra sinir rabitələri ilə bağlıdır. Belə ki, ikinci ayın sonunda beyin qabığında

hüceyrə quruluşu, sinirlərin aparıcı yollarının intensiv şəkildə formalaşması ali sinir fəaliyyətinin təkmilləşməsinə, şərti reflekslərin yaranmasına sürətinin artmasına imkan verir.

Çağada psixi proseslər qarşılıqlı şəkildə bir-birini tənzimləyir. İki aydan sonra qıcıqlara qarşı seçici münasibət yaranmağa başlayır. Müxtəlif hərəkətlərlə cavab verə bildiyi qıcıqlayıcıların sayı artır. Müvəqqəti rabitələrin yaranması tezləşir. 3-4 təkrardan sonra sinir rabitələri əmələ gəlir. Eyni zamanda, ləngimə proseslərinin inkişafının bu səviyyəsi - duyğuların təkmilləşməsi diqqətin də imkanlarını genişləndirir. Belə dinamik inkişaf həyatın ilk həftələrindən müşahidə olunur. Psixoloqlar bunu həm də şərtsiz reflekslərin, hələ embrional inkişaf dövründə yaranmış «təcrübənin» imkanları ilə əlaqələndirirlər.

Çağalıq dövründə **diqqətin** real imkanlarından danışmaq hələ tezdir. Bu mərhələnin sonunda diqqətin qeyri-ixtiyari formaları əmələ gəlir. Diqqətin yaranmasında üzvü tələbatlarla bağlı olan şərti reflekslər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müntəzəm qidalandığı obyekt onun diqqətini cəlb edən ilk mənbədir. 2 aylığında uşaq 10 sm uzaqda olan rəngli əşyaya baxır, ona doğru dartınmağa cəhd göstərir. Çağalarda diqqətin ilkin forması instinktiv hərəkətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan onları bir-birindən ayırmaq çətin olur, lakin bu hərəkətlər ilk şüurlu hərəkətlərə keçmək üçün ötürücü funksiyasını yerinə yetirir.

Şərti reflekslərin əmələ gəlməsi **hafizənin** yaranmasında mühüm rol oynayır. Uşaqda hafizənin ilkin forması – tanımadır. Şəxsiyyətin inkişafının hər bir səviyyəsi idrak proseslərinin formalaşmasının müəyyən mərhələsinə uyğun gəlir. Bu baxımdan, hafizə proseslərindən olan tanıma uşaqda «yaxşı-pis», «olar-olmaz» haqqında münasibət yaranmasına imkan verir. Uşaq psixologiyasının tədqiqatçıları A.A.Lyublinskaya, M.İ.Lisina və s. tanıma mərhələsini 5-6 aylıq dövrə aid edirlər. Deməli, biz sosial motivlərin, cəhd və meyillərin, yaxud şəxsi yönümlərdə fərdiliyin sosial mənşəyini də məhz bu dövrdə axtara bilərik.

Bu dövrdə **qavrayış** və **təfəkkür** haqqında danışmaq hələ tezdir. Bununla belə idrak proseslərinin qavrayışla bağlı tərəfləri 3-4 aylıqdan başlayaraq sürətlə formalaşır. 5 aylıq uşaqda müşahidə olunan təfəkkür əlamətləri bu prosesin ilkin təzahürüdür.

Çağalarda psixi inkişafın ayrı-ayrı komponentlərinin inkişaf xarakteri haqqında danışmaq şərti xarakter daşıyır. Bu inkişafda ümumi qanunauyğunluq əlaqələri var. Həmin əlaqələr özündə dərkətmənin mühüm cəhətlərini birləşdirir. 2 aydan başlayaraq uşağın idrak proseslərinin təkmilləşməsi sürətlə gedir. 1 yaşa qədər olan dövrdə artıq diqqət, qavrayış, hafizə və təfəkkürün qeyri-ixtiyari formaları müşahidə olunur.